

בעיית העוני והמדיניות לצמצומה בראי ספרות התורה שבעל פה¹

מיכאל הלינגר²

מאמר זה עוסק בבעיית העוני ובדרכי הטיפול בה שמציעים חכמי ישראל, בספרות התורה שבעל-פה. בבסיס המאמר עומד הציווי המקראי "כי יהיה בך אביון [...] לא תאמץ את לבבך ולא ולא תקפוץ את ירך מאחיך האביון, כי פתוח תפתח את ירך לו" (דברים טו, ז-ח).

זיהוי העניים והגדרת זכאותם על פי קריטריונים מוסכמים נדרשו מפאת ריבויים מזה ומפאת מיעוט המקורות העומדים לרשות הממונים על הקופה הציבורית, הממונת מגבייה מבעלי היכולת, מזה.

חכמי ישראל קבעו קו עוני, שכל מי שנמצא מתחתיו ייחשב עני ויהיה זכאי לתמיכה. קו זה השתכלל עם הזמן, כפי שניתן ללמוד מספרות התורה שבעל פה שנכתבה בנושא במהלך ההיסטוריה. חכמי ישראל קבעו גם את רשימת המצרכים והשירותים, שיספקו לנצרכים הממונים על הקופה הציבורית, בהתחשב בעומק עוניים ובאמצעים העומדים לרשות הקופה. מתוך הגדרת העוני צמחה, בין השאר, גם הקביעה שאדם שיכול לעבוד ולהתפרנס אינו זכאי לצדקה מהקופה, אף שבפועל הוא במצב של מחסור.

המאמר דן גם בשאלת הטיפול בעוני זמני לעומת עוני מתמשך ובהעדפת העסקת העניים בשכר המסובסד בידי המעביד על פני מתן צדקה.

1 המאמר פורסם לראשונה בשמעתין, ביטאון המורים למקצועות הקודש בהוצאת הנהלת החינוך הדתי ומכללת אורות ישראל, גיליון 175.
2 המחלקה למורשת ישראל, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.

מבוא

בעיית העוני היא אחת הבעיות הסוציאליות הקשות שהחברה האנושית מתמודדת עמן. החברה האנושית אינה הומוגנית; יש בה עניים ועשירים, בעלי אמצעים כלכליים וחסרי אמצעים. המקרא מעיד על כך שתופעת העוני היא תופעה קבועה שיש להתמודד עמה: "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ, על כן אנוכי מצווך לאמור, פתוח תפתח את ירך לאחריך, לענייך ולאביוניך בארצך" (דברים טו, יא).

העזרה לנתון במצוקה כלכלית היא משימה מוסרית אנושית בסיסית. לדעתם של חכמי ישראל היא חלק מהחובות ומהמצוות החברתיות שמטרתן להקים חברה שעקרונות של צדק ויושר משמשים נר לרגליה, צדק על בסיס משפטי חוקי, ולא כמעשה של חסד ורחמים כלפי החלש. כאן המקום להעיר, שבספרות התורה שבעל פה, המושג צדקה פירושו נתנה לעני על פי חוק העושה צדק חברתי, בניגוד למושג charity, שפירושו מעשה חסד ורחמנות, מושג הקשור לרגש ולא לחוק ולחובה.³ ממקורות מקראיים ניתן ללמוד על חובתו של בעל היכולת הכלכלית לתמוך בעני, באביון:

כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך, בארצך, אשר ה' אלוקיך נתן לך, לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחריך האביון. כי פתוח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו (דברים טו, ז-ח).

במקראות שלפנינו יש שני סוגי היגדים: היגדים שליליים, מצוות לא תעשה ("לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחריך האביון"); היגדים חיוביים, מצוות עשה ("כי פתוח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו"). אדם העובר על מצוות לא תעשה נענש, ומאדם שאינו מקיים מצוות עשה נשלל השכר המובטח למקיים. במצוות צדקה יש היגדים משני הסוגים, לא תעשה ועשה, ולכן קבעו חכמי ישראל שניתן לחייב מבחינה משפטית את העשיר בעל היכולת לתת צדקה בהתאם ליכולתו, שהרי ניתן לאסור על אדם לעבור על איסורי לא תעשה ואולי גם אפשר לכפות עליו לא לעבור עליהם, ולכן רק אם ייתן צדקה בפועל לא יעבור על איסורי הלא תעשה שבהימנעות ממתן צדקה.⁴

המקרא אינו קובע את גובה הצדקה שיש לתת לאביון, ואינו מגדיר מיהו האביון שיש לתת לו צדקה או מהו מצבו הכלכלי: האם אביון הוא אדם חסר כול ברמה האובייקטיבית, אדם

3 ראו מ' הלינגר, מצוות צדקה, עמ' 17-18 ובהערות; מ' וינפלד, משפט וצדקה בישראל ובעמים, עמ' 6-9; י' ברגמן, הצדקה בישראל תולדותיה ומוסדותיה.

4 להרחבה ראו תלמוד בבלי, כתובות, מט, עב, "כי הא דרבא כפייה (כפה) לרב נתן בר אמי, ואפיק מיניה (והוציא ממנו) ארבע מאה זוזי לצדקה"; משנה תורה לרמב"ם, הלכות מתנות עניים, פרק ז; שולחן ערוך חלק יורה דעה, סימן רמח, א.

שאינן לו מזון ושאר צרכים לקיום פיסיו? ואולי אביון הוא אדם שיש לו באופן יחסי פחות מאשר לאנשים אחרים בקהילה שהוא חי בה? המקרא פונה אל היחיד בעל האמצעים, ומחייבו לסייע לאביון, המזוהה כאחיו החי איתו באותו יישוב או באותה ארץ. אולם באופן מעשי נראה שאינן ביכולתו של היחיד להתמודד עם כל בעיות העוני שבסביבתו, ולכן הועבר הטיפול בנושא למסגרת קהילתית שיש בכוחה ובסמכותה להתמודד עם הבעיה בצורה טובה יותר.

ההכרה שהמוסדות הציבוריים אמורים לטפל בבעיית העוני היא כיום נחלת רוב המדינות והחברות המתקנות. ואולם יישום הבנה זו והוצאתה אל הפועל כרוכים בקשיים רבים, מפאת ריבוי הצרכים ומיעוט האמצעים הכלכליים העומדים לחלוקה לעניים. קושי אחר הוא זיהוי העניים הנזקקים ואיתורם. ועוד קושי אחד הוא הימצאם של רמאים ומתחזים המבקשים להתפרנס מהקופה הציבורית בלי שיהיו ראויים לכך.

מסיבות אלה ואחרות יש צורך לקבוע קריטריונים, שהעומד בהם יקבל תמיכה כלכלית מהקופה הציבורית. הקריטריונים מסתכמים ל"קו עוני", שכל מי שנמצא מתחתיו נחשב עני וכל מי שנמצא מעליו אינו נחשב עני ואינו זכאי לתמיכה. במאמר זה נדון בהגדרת קו העוני על פי ספרות שנכתבה בידי חכמי ישראל, ספרות ההלכה. ננסה להראות את ההשתלשלות וההתפתחות של הגדרה זו במהלך ההיסטוריה של ספרות ההלכה, מהגדרת העוני שבמשנה ועד לניסוחה המעודכן בספרות השאלות והתשובות של המאה ה-20. לדעתנו דבקו חכמי ישראל לאורך כל ההיסטוריה באותה ההגדרה של קו העוני, שבבסיסה התבונה שכל מי שאינן ביכולתו לספק לעצמו ולבני ביתו מוצרים בסיסיים, כגון מזון, ביגוד ודיור, ייחשב כעני הרשאי ליטול צדקה בצורותיה השונות, החל בלקט, שכחה ופאה וכלה בצדקה ממונית. כמו כן יקבל בהתאם לצרכיו שירותים שונים על חשבון קופת הקהילה, כגון שירותי חינוך לילדיו ושירותי בריאות וקבורה לו ולבני משפחתו.

הגדרת קו העוני עברה תהליכי שינוי ושכלול בהתאם לשינויים בנתונים הכלכליים והסביבתיים שחלו במהלך ההיסטוריה, אך המוטיב המרכזי בהגדרה לא השתנה. בדעתנו זו יש משום חידוש ושינוי לעומת דעתם של הסוברים,⁵ שחכמי ישראל קבעו מספר מדדים של עוני, וכל מדד מתאים למצב שונה. אנו חולקים על גישה זו. במאמר זה נראה שחכמי ישראל דבקו בהגדרתם, תוך התחשבות במקרים חריגים ותוך העדפה של שיקום על פני נתינה קבועה היוצרת תלות ועוני מתמשך, ומנציחה מצב לא בריא מבחינה סוציאלית.

חכמי ישראל היו רגישים למצבו הכלכלי הריאלי של העני: במקורות שונים נמצא התייחסות לעומק העוני ולרמות העוני השונות. כמו כן יש בספרות ההלכה התייחסות לשאלת העדפת הטיפול בעוני זמני על פני הטיפול בעוני פרמננטי. נושא אחר שנעסוק בו

5 דוגמה: ע' רכניץ, מדידת עוני בהשראה יהודית, תחומין, כז, עמ' 371-378.

במאמר זה הוא היחס של חכמי ישראל והמלצותיהם לטיפול במקרים חריגים של אנשים שהידרדרו מבחינה כלכלית מעושר מופלג לעוני מנוון, אנשים ממשפחות עשירות ומיוחסות שמצבם הכלכלי הידרדר. אנשים אלה מכונים בפי חכמים בני טובים. היחס אליהם נידון בדיון נפרד, בבחינת היוצא מן הכלל המעיד על הכלל.

הגדרת קו העוני בספרות המשנה

מקור ספרותי ראשון בספרות התורה שבעל פה שבו מופיעה הגדרה של קו עוני נמצא במשנה במסכת פאה, העוסקת ברובה במתנות שעל בעל השדה לתת לעניים מהיבולים החקלאיים שבשדהו. וכך נכתב במשנה:

כל מי שיש לו מאתיים זוז,⁶ לא ייטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני, היו לו מאתיים חסר דינר, אפילו אלף נותנים לו כאחת הרי זה ייטול. היו ממושכנין לבעל חובו או לכתובת אשתו, הרי זה ייטול. אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו. כל מי שיש לו חמישים זוז, והוא נושא ונותן בהם, הרי זה לא ייטול... (משנה פאה, ח, ח-ט)

לפני שנדון בדברי חכמי המשנה ונסה להסיק מסקנות, נפרש כמה מהמושגים המופיעים במקור שלפנינו: בעל השדה חייב להשאיר לעניים בשדה מעט מהיבולים שבשדהו, וזאת על פי צו מקראי (ויקרא, יט, ט-י; דברים כד, יט). חכמי המשנה כינו מתנות אלה בשם מתנות עניים: לקט – שיבולים בודדות הנושרות בשעת הקציר; שכחה – אלומת תבואה בודדת שהבעלים שכחו אותה בשדה בזמן איסוף אלומות התבואה; פאה – חלקת תבואה לא קצורה שהבעלים מצווה להשאיר באחת מפאות השדה כדי שהעניים יבואו ויקצרו לעצמם בהתאם לצורכיהם; מעשר עני – על בעל השדה לתת מעשר מהיבול שבשדה לעניים. מתנה זו לא ניתנת מדי שנה, אלא מדי שנים מספר ברוטציה קבועה.

ממושכנין [...] לכתובת אשתו: כתובה היא מסמך משפטי שבו הבעל מתחייב לפרנס את אשתו במהלך תקופת הנישואין, ולדאוג לה למדור, למזון ולמלבוש. בכתובה יש גם התחייבויות למקרה של גירושין או אלמנות. במקרה של גירושין מתחייב הבעל לתת לאשתו סכום של 200 זוז, שממנו תוכל להתפרנס בצמצום במשך השנה הראשונה שלאחר

6 הזוז הוא אחד המטבעות ששמשו הילך חוקי בתקופת המשנה בארץ ישראל. חכמי המשנה משתמשים לחילופין בשמות זוז ודינר, אך הכוונה היא לאותו מטבע. ראו מ' הלינגר, מצוות צדקה, עמ' 253-255.

הגירושין. במשנה שלפנינו אנו עוסקים בבעל שיש לו 200 זוז במזומן, אך הוא שעבד את הכסף לכתובת אשתו, כלומר אין הוא יכול להשתמש בו.

חכמי המשנה סבורים שכל מי שיש לו סכום כסף של 200 זוז במזומן, נקיים משעבודים, אינו נחשב עני ואסור לו ליטול ממתנות העניים שבשדה. אם לעומת זאת יש לו סכום קטן מ-200 זוז, מותר לו לקבל צדקה. רבי שמשון משאנ"ץ, שחי בצרפת במאה ה-12 ועלה לארץ ישראל בעקבות רדיפות היהודים בצרפת, כותב בפירושו לתלמוד הירושלמי (פאה ח, הלכה ח), שחכמי המשנה לא קבעו סכום זה באופן שרירותי. זהו סכום כסף שניתן לקנות בו את כמויות המזון ואת הביגוד הנחוצים לאדם יחיד לקיום ברמת חיים מינימלית לתקופה של שנה. הוא מבסס את תחשיביו על משנה במסכת כתובות,⁷ שבה מפרטים חכמים את רשימת המזונות ופריטי הלבוש שבעל עני חייב לספק לאשתו, כשאינו חי עמה אלא מפרנסה באמצעות שליח. חכמי המשנה ערכו רשימה של צרכים בסיסיים הנחוצים לקיום לאדם לתקופה של שנה. הרשימה כוללת פריטי מזון וביגוד ברמת מינימום. את הרשימה הם תרגמו לערכים כספיים, והגיעו לסכום של 200 זוז. אותם 200 זוז הם הקן שכל מי שנמצא תחתיו נחשב עני.

בסעיף אחר במשנה במסכת פאה הנזכרת לעיל כתוב: "מי שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם, הרי זה לא ייטול..." נושא ונותן בהם פירושו שאותם 50 זוז מושקעים במסחר או בהלוואות, והם מפיקים רווחים.

רבי משה סופר, החת"ם סופר, מגדולי חכמי ישראל באירופה במאה ה-19,⁸ סבור שחכמי המשנה הניחו שסכום זה של 50 זוז מושקעים ונושאי רווחים יניב רווחים שנתיים של 150 זוז, ובסך הכול יהיו לו 200 זוז במזומן במשך שנה אחת, ולכן קבעו חכמים שמי שיש לו 50 זוז לנפש במזומן אינו מוגדר כעני.

סיכום ביניים: קו העוני שקבעו חכמי המשנה, שכל מי שנמצא תחתיו מוגדר כעני, נבנה על בסיס רשימת מוצרי מזון וביגוד בסיסיים. ערכם הכספי של אותם מצרכים נאמד, במחירי תקופת המשנה במאות הראשונה והשנייה, ב-200 זוז במזומן לנפש למשך שנה.⁹ אדם הנמצא מעל לקו העוני אינו רשאי ליטול ממתנות העניים שבשדה, וכמו כן אינו זכאי לקבל תמיכה מקופת הצדקה הציבורית. לעומת זאת, מי שאין לו 200 זוז לנפש בחישוב

7 כתובות, פרק ה, משניות ח-ט. רשימת המזונות והביגוד היא רשימה מינימלית שבה חייב בעל עני. חכמי המשנה מוסיפים שבעל עשיר חייב לספק לאשתו מזונות וביגוד בהתאם ליכולתו הכלכלית. לעיין נוסף, מ' הלינגר, שם, עמ' 27-28.

8 שו"ת חתם סופר, חלק ב, יורה דעה, חלק ב, סימן רלט, ד"ה: והנה לכאורה נראה..

9 נראה שחכמי המשנה הגדירו כמויות של מזון או סכומי כסף הנצרכים לתקופה של שנה, משום שמקור הפרנסה העיקרי היה מהתוצרת החקלאית או מעבודה חקלאית, ותמיכה בעניים גם היא באה בעיקר ממקורות חקלאיים המניבים תוצרת פעם בשנה. על מקורות ההכנסה וההתפרנסות בתקופת המשנה ראו ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א, עמ' 92-113; ד' ספראי, הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 67-71.

שנתי יוגדר כעני ויהיה זכאי לתמיכה מהקופה הציבורית, הן תמיכה כספית לקניית מזון וביגוד והן לצרכים נוספים שבהם נדון בהמשך דברינו.

עדכון ההגדרה בימי הביניים

הגדרת קו העוני על פי חכמי המשנה היתה ההגדרה המחייבת בכל קהילות ישראל במשך תקופה ארוכה מאוד. בספר הפסיקה הגדול שלו, משנה תורה, שנכתב במאה ה-12 במצרים, מביא רבי משה בן מימון (הרמב"ם) את הגדרת קו העוני, כפי שנוסחה במשנה, אף שעברו אלף שנים ויותר מאז שניסחו אותה חכמי המשנה.

בספרות ההלכה שנכתבה בידי חכמים באירופה במאה ה-13 אנו מוצאים ניצנים ראשונים של עדכון הגדרת קו העוני. להלן מובאה מדברי רבי יצחק מקורביל שחי באותה עת בצרפת: "ודין תמחוי וקופה אינו נוהג בזמן הזה בינינו, ולכן דילגתי חלוקתם שאינם נוהגים במלכויות אלו (גרמניה וצרפת), וכן דין מי שיש לו מאתיים זוז אינו נוהג בינינו..."¹⁰

רבי יצחק מקורביל אינו כותב את הסיבות שבשלהן אין הגדרת קו העוני, כפי שנוסחה במשנה, נוהגת עוד בקהילות ישראל שבאירופה המערבית במאה ה-13. גם אין הוא נותן הגדרה אחרת במקומה. הגדרת קו העוני בסכום קבוע של 200 זוז שקבעו חכמי המשנה, ושהרמב"ם מביא אותה בספר הפסיקה שלו כהגדרה המחייבת משפטית, אינה נוהגת עוד בקהילות היהודים באירופה של המאה ה-13.

ר' יעקב בעל הטורים (בנו של גדול חכמי אשכנז, רבנו אשר, נולד באמצע המאה ה-13 בעיר קלן שבגרמניה, וברח לספרד בתחילת המאה ה-14) הביא ניסוח משפטי מעודכן של קו העוני ופירט את הסיבות שהניעוהו להציע הגדרה שונה מזו שקבעו חכמי המשנה:

ויש אומרים שכל אלו השיעורים [200 זוז או 50 זוז נושאי רווחים; מ"ה] לא נאמרו אלא בימיהם [של חכמי המשנה; מ"ה] שהיה להם קופה ותמחוי, והיו מחלקין מעשר עני בכל שנה, והיו נוטלין לקט, שכחה ופאה. לפיכך שיערו שמי שיש לו מאתיים זוז לא ייטול, לפי שיכול לעבור בהן שנה, ולשנה הבאה יהיה לו במה שיחיה, אבל האידנא שאין כל זה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי להתפרנס מהרווח. [...] ואפשר כי בימיהם היתה ההוצאה מעוטה ואפשר להתפרנס ברווח

10 רבי יצחק מקורביל, ספר עמודי הגולה (סמ"ק), עמ' רנד, דה: ויש עניין שביעי טוב מכולן.

של חמישים זוז אבל האידנא אי אפשר, והכול לפי המקום והשעה... (טור, חלק יורה דעה, הלכות צדקה, סימן רגג)

בעל הטורים סבור שהמעבר מהחברה החקלאית של תקופת המשנה לחברה עירונית העוסקת במסחר ובכספים מצריך עדכון והתאמה של הגדרת קו העוני למציאות החדשה.¹¹ בזמן המשנה ניתן היה לאמוד את הצרכים הבסיסיים שלפיהם נקבע קו העוני בסכום קבוע של 200 זוז מכמה סיבות: (א) ההוצאות היו מועטות בגלל רמת החיים הנמוכה. (ב) המחירים היו יציבים כנראה. (ג) למטבעות היה כנראה ערך קבוע וגבוה.¹² כמו כן יכלו העניים להתפרנס ממתנות העניים שבעל השדה הפריש מהיבולים החקלאיים שבשדהו. מקורות אלה אינם קיימים עוד בחברה היהודית בימי הביניים. מקורות הפרנסה של היהודים השתנו, והם מתפרנסים בעיקר ממסחר ומכספים. ההגדרה המעודכנת של קו העוני, המופיעה בדבריו של בעל הטורים והנגזרת מהמצב הכלכלי והחברתי, קובעת שאדם שאין לו קרן נושאת רווחים שניתן להתפרנס מרווחיה נחשב עני. הביטוי להתפרנס מבטא כנראה את היכולת לספק צרכים בסיסיים הנחוצים למחיה. מקורות הפרנסה החדשים הם קרן נושאת רווחים, מסחר ומכירות ושכר עבודה.

בספר שולחן ערוך, שכתב במאה ה-16 בעיר צפת שבארץ ישראל, מביא רבי יוסף קארו את הגדרת קו העוני שבמשנה, ומוסיף עליה את הדברים האלה:

ויש אומרים שלא נאמרו השיעורים הללו [של 200 זוז או 50 זוז נושאי רווחים; מ"ה] אלא בימיהם, אבל בזמן הזה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן, כדי שיתפרנס הוא ובני ביתו מהרווח ודברים של טעם הם (שולחן ערוך, חלק יורה דעה, סימן רנג, סעיף ב).

דבריו מבוססים כנראה על דברי חכמים בני המאות ה-13 וה-14, הסבורים שהגדרתו הקדומה של קו העוני כקו העומד על סכום קבוע של 200 זוז אינה רלוונטית, ולדעתו של הרב קארו הם אכן צודקים.¹³ ההגדרה המעודכנת של קו העוני אינה מתבססת עוד על

11 על מקורות הפרנסה של היהודים בימי הביניים ואחריהם ראו ח' בן ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, עמ' 54-84; ק' סטאו, מיעוט בעולם נוכרי – היהודים באירופה הנוצרית בימי הביניים, עמ' 203-222; ז' שיפר, תולדות הכלכלה היהודית, חלק א', עמ' 173-184; ז' כ"ץ, מסורת ומשבר – החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, עמ' 58-64.

12 הרב ש' גורן, תורת המדינה, עמ' 367.

13 אולי העובדה שרבי יוסף קארו מביא בתחילת דבריו את הגדרת קו העוני של חכמי המשנה נובעת מכך שאין הוא רוצה שהגדרה זו תישכח או אולי משום שהיא מובאת גם בספרו של הרמב"ם, ואין הוא רוצה לחלוק עליו בגלוי. אך נראה שהוא מעדיף את ההגדרה החדשה של קו העוני, ולכן הוא מסיים את דבריו במלים "ודברים של טעם הם", כשכוונתו היא שההגדרה החדשה של קו העוני היא לדעתו ההגדרה הרלוונטית מכאן ואילך. מדברים שכתב הרב מ' אליהו (גדר "עני" למעשר שני, התורה והארץ, ב, עמ' 43) נראה שהוא סבור שהרב קארו אכן נקט עמדה האומרת שהגדרת קו העוני קשורה ליכולת או לאי היכולת להתפרנס ולא לסכום קבוע של 200 זוז.

סכומים קבועים, אלא על היכולת להתפרנס.¹⁴ אדם שאינו יכול להתפרנס ולפרנס את בני ביתו בכוחות עצמו ייחשב עני ויהיה זכאי לתמיכה מקופת הצדקה. אין בהגדרה המעודכנת של קו העוני פירוט של מוצרים ושירותים, ואין גם תחשיב כספי סופי בסכומים קבועים. ההגדרה המעודכנת היא גמישה: היא מדברת על היכולת להתפרנס, ומכאן שניתן לעדכנה בהתאם לשינויים הכלכליים-החברתיים במרחב ההיסטורי והגיאוגרפי.

המסקנה המתבקשת היא שההגדרה הבסיסית של חכמי המשנה לקו העוני, המבוססת על רשימת צרכים חיוניים, לא השתנתה. השינוי הוא במעבר מסכום קבוע של 200 זוז לשיטת חישוב של אותם צרכים בהתאם למחירים המשתנים ממקום למקום ומתקופה לתקופה.

מדברים שכתבו חכמי ישראל במאות ה-17-19 באירופה, ובהם הרבנים בכרך וריישר בני המאה ה-17 והרב משה סופר מגדולי רבני הונגריה במאה ה-19,¹⁵ ניתן ללמוד שהגדרת קו העוני הנוהגת הלכה למעשה היא ההגדרה המעודכנת שהביא רבי יוסף קארו בשולחן ערוך, ולפיה אדם ייחשב עני אם אין ביכולתו להתפרנס ולפרנס את בני ביתו; כלומר: אדם שאינו יכול לספק את צרכיו הבסיסיים בכוחות עצמו ייחשב כעני.

גם מספרות ההלכה של המאה ה-20 שנכתבה בארץ ובחו"ל בנושא זה¹⁶ נראה שהגדרת קו העוני היא הגדרה המדברת על היכולת לספק את הצרכים הבסיסיים, ולא הגדרה המדברת על סכומים קבועים.

14 רבי יוסף קארו כותב שהשינוי חל ב"שיעורים" כלומר ב"סכומים". הסכומים המוזכרים במשנה כסכומים המהווים את קו העוני, 200 זוז במזומן או 50 זוז מושקעים ונושאים רווחים, אינם רלוונטיים עוד מהסיבות הכלכליות והחברתיות שמנה רבי יעקב בעל הטורים בספרו. הצרכים של הפרט ושל המשפחה לא השתנו, וכדי לספק את הצרכים הללו, סבור שולחן ערוך, שיש צורך בקרן מניבה רווחים או במקורות פרנסה אחרים. אמור מעתה, מי שאינו יכול להתפרנס בכוחות עצמו מוגדר כעני. הביטוי להתפרנס פירושו יכולת כלכלית לספק את הצרכים הבסיסיים, הנחוצים בתחום המזון, הביגוד, הדיור והחינוך.

15 הרב י' בכרך, שאלות ותשובות חוות יאיר, חלק ב, סימן סז; הרב י' ריישר, שאלות ותשובות שבות יעקב, חלק ב, סימן קנט; הרב מ' סופר, שאלות ותשובות חתם סופר, חלק ב, סימן רלט. אין בידינו נתונים מספיקים כדי להניח הנחה מוצקה בדבר הגדרת קו העוני בספרות ההלכה שנכתבה בארצות המזרח, כגון מצרים, עיראק ומרוקו. מנתונים חלקיים ביותר, כגון פסיקותיו של הרב ח"י בן אליהו (שחי בבגדד במאה ה-19 ומכונה בן איש חי על שם ספרו בן איש חי) בספריו שאלות ותשובות תורה לשמה, סימן שד, עמוד רז, שאלות ותשובות רב פעלים, חלק ד, יורה דעה, סימן ב, דה, נראה שהוא מגדיר את קו העוני בהגדרה כמותית של 200 זוז, כפי שמצאנו בפסיקתו של הרמב"ם, ולא בהגדרת קו העוני שהגדיר רבי יוסף קארו בשולחן ערוך.

16 הרב י' ידיד, שאלות ותשובות יוסף בתרא, חלק יורה דעה, סימן י, עמ' קמד-קמה; הרב מ' פיינשטיין, שאלות ותשובות איגרות משה, חלק יורה דעה, סימן קמד, דף רפו, הרב י' ברייש, שאלות ותשובות חלקת יעקב, חלק ג, סימן קע, עמ' שז, דה: מה זה עני בזמן הזה.

המצרכים והשירותים שזכאי להם כל מי שמוגדר כעני

אדם שהוגדר כעני זכאי לתמיכה מקופת הצדקה. הוא יקבל מקופת הקהילה תמיכה כספית לרכישת רשימת מוצרים ושירותים. בפרק זה ננסה לבנות את הרשימה על בסיס הנתונים של ספרות התורה שבעל פה.

מזון וביגוד

מספרות התורה שבעל פה שנכתבה במאות הראשונות לספירה¹⁷ ניתן ללמוד, שעניים החיים בקהילה היו זכאים לתמיכה כספית מקופת הצדקה הציבורית שניתן לרכוש באמצעותה מנת מזון שבועית לנפש. עניים עוברי אורח קיבלו מהתמחוי המקומי מנת מזון ליום אחד, ואם נשארו ללון היו גבאי הקופה נותנים להם מיטה, כרים וכסתות.¹⁸ כך פוסקים גם הרמב"ם ורבי יוסף קארו, בני ימי הביניים, בספרי הפסיקה שלהם.¹⁹ גבאי קופת הצדקה היו מחלקים לעניים מקומיים, הנמצאים מתחת לקו העוני, בגדים מקופת הצדקה. מאחד המקורות בספרות ההלכה ניתן ללמוד שגבאי הקופה נתנו לנזקקים בגדים חדשים, והם היו מחזירים לקופה את הבגדים הבלויים.²⁰ מהמקורות המצויים לפנינו ניתן ללמוד שבחלוקת הצדקה מהקופה הציבורית היה סדר קדימויות. מתן צדקה לקניית מזון קדם למתן צדקה לרכישת ביגוד. זאת ועוד, מזון ניתן לכל דורש ללא כל בדיקה, ואילו ביגוד ניתן רק לאחר בדיקה ואימות.²¹

דיור וכלי בית

מהמשנה ניתן ללמוד שאדם שאין לו 200 זוז במזומן אך יש לו בית משלו מוגדר כעני. "אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו" (פאה ח, ח). אף שיש לאותו עני בית שערכו עולה על 200 זוז, אין מחייבים אותו למכור את ביתו ולא את כלי הבית, כדי

17 משנה, פאה, פרק ח, משנה ז. תוספתא פאה, פרק ד, הלכות ט-י. תלמוד בבלי, מסכת כתובות, דף סז, עב.

18 רבי עובדיה מברטנורא, פאה, פרק ח, משנה ז, דה: פרנסת לינה.

19 משנה תורה, הלכות מתנות עניים, פרק ט, הלכות א-ו; שולחן ערוך, חלק יורה דעה, סימן רנו, סעיף א.

20 תוספתא, פאה, פרק ד, הלכה י.

21 תלמוד בבלי, בבא בתרא, דף ט, עא: "תניא כוותיה (שנויה ברייתא כשיטתו) דרב יהודה: אמר כסוני (תנו לי בגד) בודקין אחריי, פרנסוני (תנו לי מזון) אין בודקין." כך פוסקים גם הרמב"ם, הלכות מתנות עניים, ז, ו, והשולחן ערוך, חלק יורה דעה, רנא, י. הרב חגיז, בן המאה ה-17, כותב בספר הלכות קטנות השלם, חלק ב, סימן כה, דף כד, שגם לבקשה לביגוד יש להיעתר מיד. לאחר הנתינה יש לבדוק את מצבו הכלכלי, ואם יתברר שהמבקש אינו עונה על הקריטריונים, ייקחו ממנו את הבגד שניתן לו מקופת הצדקה.

להשלים את הסכום שבידו ל-200 זוו. חכמי המשנה סבורים שבית מגורים הוא צורך חיוני שאי אפשר בלעדיו, ולכן אין הם מחייבים אותו למכור את ביתו. בהמשך לקו מחשבה זה נראה לנו שמי שאין לו בית יקבל עזרה מקופת הצדקה בתשלום דמי השכירות. מאחת הברייתות העוסקות בנושא העוני אכן ניתן ללמוד שדמי שכירות של בית מגורים הם חלק מהתמיכה שזכאי לה אדם המוגדר כעני:

תנו רבנן: יתום שבא לישא שוכרין לו בית ומציעין לו מיטה וכל כלי תשמישו, ואחר כך משיאין לו אישה שנאמר: "די מחסורו אשר יחסר לו." [...] "די מחסורו" זה הבית, "אשר יחסר לו" זה מיטה ושולחן (תלמוד בבלי, כתובות, סז, עב).

הקהילה חייבת לעזור ליתום צעיר שאין לו אמצעים כספיים משלו ואינו יכול להתפרנס בכוחות עצמו, ומכאן שהוא מוגדר כעני. העזרה כוללת דמי שכירות לבית מגורים ורכישת כלים הנחוצים למגורים. רשימת כלי הבית שבברייתא²² מצומצמת ביותר, אך ממקורות אחרים ניתן ללמוד שהיא כוללת עוד פריטים הנחוצים לניהול מערכת חיים תקינה בבית. בה בעת אין קופת הצדקה חייבת לתת לעני כלי מותרות; נהפוך הוא, אם יש לעני כלי מותרות, יחייבו אותו למכרם ולהשתמש בתמורה שיקבל עבורם לצרכיו, לפני שיקבל תמיכה מהקופה הציבורית.²³

אי הכללת בית ברשימת הצרכים שעל פיהם נקבע קו העוני שבמשנה, אף שבפועל זהו צורך חיוני, נובעת אולי מסיבות היסטוריות של מבנה הקהילה בעת העתיקה ומאופן פעולת מוסדות הקהילה וביניהם קופת הצדקה שלה. כספי הצדקה נגבו מחברי הקהילה רק לאחר שעברו תקופת אכשרה מסוימת.²⁴ אדם שהגיע לקהילה לתקופה קצרה לא נכלל ברשימת חברי הקהילה, ועל כן לא גבו ממנו מסים למימון הצרכים הקהילתיים והוא לא היה זכאי לקבל תמיכה מהמוסדות הקהילתיים. התייחסו אליו כאל עובר אורח, המקבל מהצדקה מזון ליום אחד.²⁵ סביר להניח שאדם המתגורר במקום מסוים למעלה מחודש ימים, יש לו בית מגורים, ואם מחמת עוניו הוא מתקשה בתשלום שכר הדירה, חובת הקהילה לתמוך בו, כפי שחובתה לתמוך ביתום עני החי בקרבה.

במקורות הלכתיים שנכתבו במאות ה-19 וה-20 יש פסקי הלכה העוסקים בנושא זכאותו של העני לתמיכה בתחום הדיור מכספי הצדקה:

22 חיצונית. מקור ספרותי מדברי חכמי המשנה, שאינו מופיע בטקסט של שישה סדרי משנה, אלא בספרות חיצונית למשנה.
23 תלמוד בבלי, מסכת כתובות, סח, עמ' א, דה: אמר רב זביד לא קשיא; רמב"ם, הלכות מתנות עניים, פרק ט, הלכה יד; שולחן ערוך, חלק יורה דעה, הלכות צדקה, סימן רנג, סעיף א.
24 תלמוד בבלי, בבא בתרא, דף ח, עא.
25 משנה, פאה, פרק ח.

- א. החת"ם סופר בן המאה ה-19 קובע שאדם שביתו נשרף, ואין לו יכולת כלכלית לבנותו מחדש, יקבל מקופת הצדקה כספים לצורך קימום ושיפוץ ביתו, והוא יוקדם ברשימת הזכאים לצדקה על פני עניים המבקשים צדקה לצרכים אחרים, משום שבית, כמו גם מזון וביגוד, נחשב צורך בסיסי לעומת צרכים אחרים הנחשבים כצורכי מותרות.²⁶
- ב. הרב ווזנר בן המאה ה-20 פוסק שאדם שיש לו סכום כסף המספיק לפרנסה, אך לא לקניית בית, ייחשב כעני ויהיה זכאי לקבל צדקה לצורך זה.²⁷
- ג. בפסקי דין רבניים שניתנו במאה ה-20 בבית הדין הרבני הגדול בירושלים נקבע שיש לתת לעניים חסרי דיור דמי שכירות מכספי הצדקה לאחר בדיקה ואימות בקשתם.²⁸

המסקנה המתבקשת היא שלדעת חכמי ישראל מהמאה הראשונה עד ימינו כל חבר בקהילה, המוגדר כעני על פי מבחן קו העוני, יהיה זכאי לתמיכה מקופת הקהילה לצורכי דיור, אם אין לו בית משלו ואין לו אמצעים כספיים לשכירת דירה. כמו כן הוא יקבל כלים הנחוצים לו לחיי היומיום.

חינוך

מניחות מקורות בספרות ההלכה העוסקים בנושא החינוך ניתן ללמוד שבני העניים היו זכאים לחינוך על חשבון הקופה הציבורית הקהילתית. מהתלמוד הבבלי אנו למדים, שכבר בתקופת בית המקדש השני תוקנה תקנה ולפיה חייבים פרנסי הציבור בכל עיר להקים מוסד חינוכי, שבו ילמדו תורה כל ילדי העיר מגיל שש או שבע ואילך.²⁹ שכרם של

26 שאלות ותשובות חתם סופר, חלק ב, יורה דעה, סימן רלט, אות ז, דה: אמנם אעפ"י שכל אלו... וכן שם אות ח.

27 שאלות ותשובות שבט הלוי, יורה דעה, סימן קכ, דה: אשר שאל באחד.

28 פסקי דין, בית הדין שעל יד הרבנות ירושלים, דיני ממונות וביורוי יהדות, מהדורה ראשונה, חלק ג', עמ' קסו-קסז.

29 על פי מקורות תלמודיים, מייסד מערכת חינוך יסודית היה יהושע בן גמלא ששימש ככוהן גדול בבית המקדש השני בתקופה הסמוכה לחורבנו. על אודות תקנתו והמהפכה החינוכית העצומה שבאה בעקבותיה ראו תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא, דף כא, עב; ד' ספראי, הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 53-62. לדבריו (שם עמ' 62) "מערכת החינוך (היהודית) המתוארת הינה ייחודית בעולם העתיק, וכאילו הקדימה את זמנה באלף וארבע מאות שנים. בעולם הרומי לא היתה קיימת מערכת חינוך ציבורית, וכל החינוך הבסיסי היה פרטי..."

המורים ושאר ההוצאות הנחוצות לקיום מערכת לימודים סדירה הוטלו על כתפי חברי הקהילה בעלי היכולת או שנלקחו מכספי קופת הצדקה הציבורית.³⁰

הוצאות ריפוי

המקורות הספרותיים של ספרות התורה שבעל פה מהמאה השלישית ואילך מציגים תמונה של התפתחות רפואה קהילתית ציבורית. בתלמוד הבבלי (תענית כא, עב) מסופר על אדם בשם אבא שעסק בהקזת דם. הוא לא היה גובה תשלום ישיר מהחולה, כדי שלא לבייש את העניים. היתה לו קופה במקום מוצנע, ולתוכה היו העשירים משללים את התשלום עבור הטיפול הרפואי. על התנהגותו זו הוא זכה לברכה מהשמים. בספר עברי קדום מהמאה השישית לספירה, המיוחס לרופא יהודי בשם אסף, אנו מוצאים הנחיות שלו לתלמידיו לרפא עניים, גם אם אין הם יכולים לשלם עבור הטיפול.³¹ בימי הביניים העסיקו קהילות יהודיות רבות, בספרד וגם בארצות אחרות, רופאים ואחיות כשכירים שקיבלו את משכורתם מקופת הקהילה.³²

בשולחן ערוך מאת רבי יוסף קארו אנו מוצאים את מקיזי הדם (הרופאים של אותה העת) ברשימת פקידי הקהל המקבלים את שכרם מהקהילה, ואם הם גורמים נזק למטופל, אזי "מסלקין אותן בלא התראה [...] הואיל והעמידו אותם הציבור עליהם".³³ בסוף המאה ה-18 נתן הרב פלקלס מפראג פסק הלכה ולפיו אם רופא מסרב לרפא אדם עני בחינם, רשאי בית הדין לכפות על הרופא ללכת אליו ולרפאו.³⁴ הרב אליעזר ולדנברג, בן המאה ה-20, סבור שביטוח הבריאות הנעשה דרך קופות החולים השונות במדינת ישראל הוא בגדר צדקה לעניים וחסרי יכולת כלכלית, וכך הוא אומר בספרו ציץ אליעזר (חלק ח, פרק כד): "ומה טובים ונאים המה קופות החולים לצורותיהם השונות רחבי הממדים המצוים פה בארצנו הקדושה. המה אוצרים בחובם ומסמלים כאחד שלושת הסימנים הגדולים שאומתנו מצטיינת בהם ומזדהים על ידיהם, שהם רחמנים, ביישנין, וגומלי חסדים."

30 על מימון מערכת החינוך הקהילתית ראו את אלה: רבי מ' איסרליש (רמ"א), שולחן ערוך, חלק חושן משפט, סימן קסג, סעיף ג: "במקום שבני העיר מושיבין ביניהן מלמד תינוקות, ואין אביהן של תינוקות יכול לשכור לבניהם, ויצטרכו הקהל ליתן השכר, גובין לפי ממונ... כלומר: שכר המורה משולם ממס מיוחד, פרוגרסיבי, המוטל על חברי הקהילה העשירים. הרב י' אפשטיין כותב בספרו ערוך השולחן, חלק יורה דעה, סימן רמה, סעיפים ט-י: "וכן מכריחין כל אנשי העיר לעשות תלמוד תורה, להושיב מלמדים ללמד תינוקות בני עניים ויתומים, וכופין על זה שכל אחד ייתן על זה נדבה או מקופת הקהל. [...] אבל בעלי בתים בינוניים וכל שכן עשירים אין מניחין את בניהם לתלמוד תורה, אלא אם כן נתן ממונ הרבה. [...] וכן אנחנו מורים ובאים הלכה למעשה." הרב מ' פיינשטיין, כותב בשו"ת אגרות משה, יורה דעה חלק ד, סימן כט: "פשוט שלבני עניים שילמו מקופת הצדקה של העיר או מקופה המיוחדת לכך."

31 ע' יעקובוביץ, הרפואה והיהדות, עמ' 273.

32 שם, עמ' 275.

33 שולחן ערוך, חלק חושן משפט, סימן שו, ח.

34 הרב ע' פלקלס, תשובה מאהבה, חלק ג, יורה דעה, סימן שלו.

הוצאות קבורה

בתלמוד הבבלי מובאת ברייתא, שממנה ניתן ללמוד שהיתה בכל קהילה קופת צדקה ומהכספים שנצטברו בה מימנו בין היתר את הוצאות הקבורה של העניים: "והתניא שלושים יום לתמחוי, שלושה חדשים לקופה, שישה – לכסות, תשעה – לקבורה..." (בבלי בבא בתרא, ח, עא).

כל מי שגר ביישוב מסוים תקופה העולה על תשעה חדשים חייב לתרום את חלקו לקופה הציבורית כדי לממן את הוצאות הקבורה של העניים. הרמב"ם ובעקבותיו רבי יוסף קארו בספרו שולחן ערוך³⁵ אכן פוסקים שאדם המתגורר בעיר במשך תשעה חודשים חייב לתת צדקה להוצאות הקבורה של עניי אותה קהילה. בקהילות ישראל במקומות שונים ברחבי העולם התארגנו חבורות של אנשים ונשים שעסקו בקבורת המת בהתנדבות. אותן חבורות קיבלו את הכינוי "חברה קדישא", משום שעסקו בהתנדבות במלאכת הקודש של קבורת המת, שמטרתה לשמור על כבוד המת.

טיפול בעוני זמני לעומת טיפול בעוני מתמשך

ספרות התורה שבעל פה מלמדת שחכמי ישראל העדיפו את הטיפול בעוני זמני על פני טיפול בעוני קבוע ומתמשך, העדפה שבאה לידי ביטוי הן בהנחיה להקדים את הטיפול והן בגובה הצדקה שהורו לתת. ההנחה היתה שפעולת שיקום הנובעת מעוני זמני עדיפה על מתן צדקה לאלה השרויים בעוני קבוע, משום שפעולת שיקום עשויה להחזיר את העני למעגל היצרני הנורמטיבי, ואילו התמיכה בעוני המתמשך מנציחה במידה רבה את המצב הקיים. חכמים מדברים על העדפה ולא על התעלמות מעוני מתמשך. העדפה זו תבוא לידי ביטוי בסדר הקדימויות ובחלוקה הפנימית של המשאבים העומדים לרשות הקופה הציבורית.

ממדרש ספרא לספר ויקרא אפשר ללמוד גם על התועלת הכלכלית הציבורית שבשיקום כלכלי של העני, לעומת התמיכה בעני לאחר שמצבו הכלכלי הידרדר לעוני גמור וקבוע: "וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך, אל תניחנו שירד. הא למה זה דומה? למשוי על גבי החמור. עורנו עומד במקומו, אחד תופס בו ומעמידו; נפל לארץ, חמישה אין מעמידין אותו..." (מדרש ספרא, ויקרא, כה, אות א).

35 רמב"ם, הלכות מתנות עניים, פרק ט, הלכה יב. רבי יוסף קארו, שולחן ערוך, חלק יורה דעה, סימן רנו, הלכה ה.

קל יותר וגם זול יותר לחליץ אדם ממשבר כלכלי ולהחזירו לשיווי משקל כלכלי, כאשר פעולות החילוץ נעשות לפני שיאו של המשבר, מאשר לטפל במצב לאחר ההתמוטטות המוחלטת, כשהגיע האדם לידי עוני גמור.

הרמב"ם, המדרג את האופנים השונים של נתינת צדקה מהאופן הראוי והמעולה ביותר לאופן הנחות ביותר, קובע שנתנת צדקה שמטרתה שיקום העני והחזרתו למעגל החיים הכלכליים התקינים נמצאת בדרגה הגבוהה ביותר: "שמונה מעלות יש בצדקה זו. למעלה מזו מעלה גדולה שאין למעלה ממנה – זה המחזיק ביד ישראל שמך, ונותן לו מתנה או הלוואה או עושה עמו שותפות, או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות..." (רמב"ם, הלכות מתנות עניים, פרק י). לדעתו השיקום ייעשה על ידי מציאת מקורות תעסוקה חלופיים לאותו אדם או דרך הלוואה שתעזור לייצב את מצבו הכלכלי.

החת"ם סופר, בן המאה ה-19, סבור גם הוא, שיש להעדיף מתן צדקה לצורך שיקום כלכלי על פני כל נתינה אחרת: "אם הוא באופן שמקיים בו והחזקת בו [כלומר התומך באדם שמצבו הכלכלי התערער אבל עדיין לא פשט את הרגל; מ"ה], אין כאן קדימה לעני כלל. אדרבה, אפשר מצווה להקדימו לזה שלא יפול לגמרי" (חת"ם סופר, שאלות ותשובות, חלק יורה דעה, סימן רלט).

הראשון לציון, הרב עוזיאל, שכיחן כרב ראשי לישראל בשנות ה-40 וה-50 של המאה ה-20, קבע באותו הקשר שהעסקת פועל יהודי עדיפה על פני העסקת עובד נכרי, גם אם היא כרוכה בתשלום שכר גבוה יותר. הוא החזיק שעל המעביד לשלם לעובד היהודי שכר שיאפשר לו לחיות ברמת החיים המקובלת באותו מקום, משום שהעסקתו של הפועל היהודי היא בגדר מצוות צדקה וזהו אופן מתן הצדקה הנעלה ביותר, שכן בדרך זו משקמים את העני ומחזירים לו את כבודו.³⁶

התייחסות לעומק העוני

כאשר שני אנשים מוגדרים עניים על פי אמות המידה הנוהגות במקומם ובזמנם, האם יש להעדיף או להקדים את הטיפול באותו עני שמצבו גרוע יותר?

לכאורה נראה שלספרות שלפנינו יש גישות שונות בנושא. מעיון במקורות אחדים ניתן להסיק שאין העדפה של עני אחד לעומת האחר, אף שהם נמצאים בעומקים שונים של

36 ספר שאלות ותשובות, משפטי עוזיאל, חלק חושן משפט, חלק ד, סימן מד.

עוני, ואילו על פי מקורות אחרים נראה שיש להעדיף ולהקדים את העני הנמצא במצב כלכלי גרוע יותר. מסיכום הנתונים הספרותיים העוסקים בשאלה זו נראה לנו, שקשה להגיע להכרעה בשאלה זו ועולה צורך במחקר המשך שיעסוק בנושא זה וינסה להגיע לתוצאות ברורות יותר. במאמר זה נסתפק בהצגת השאלה ובניתוח מספר מקורות העוסקים בשאלה זו. שני המקורות הראשונים שניציג שוללים העדפת עני על פני חברו, אם שניהם עומדים בקריטריונים של קו העוני, ואילו שני המקורות האחרונים מחייבים מתן צדקה לעני הנמצא בעוני עמוק יותר יחסית לחברו.

מקור ראשון: במשנה במסכת פאה כתוב שמי שיש לו 199 זוז מוגדר כעני. קו העוני עומד על 200 זוז, ומכאן שמי שיש לו זוז אחד פחות מ-200 מוגדר כעני. מכיוון שהוא מוגדר כעני, "אפילו אלף נותנים לו כאחת, הרי זה ייטול" (פאה ח, ח); כלומר: אפילו אם אותו עני יקבל בעת ובעונה אחת 1,000 זוז מ-1,000 אנשים או מאדם אחד, וללא ספק סכום זה יהפוך אותו לאדם "עשיר", הרבה מעל לקו העוני, בכל זאת מותר לו ליטול. המסקנה המתבקשת היא שלדעת חכמי המשנה אין להתייחס לעומק העוני, שכן קו העוני הוא קו קשיח לחלוטין, וכל מי שנמצא מתחתיו רשאי ליטול צדקה. אין להעדיף אפוא את העני הנמצא בעוני עמוק יותר מאשר חברו המוגדר כעני.

מקור שני: בתלמוד הירושלמי (פאה ח, הלכה ח) מסופר על גדול חכמי המשנה, רבי יהודה הנשיא, שמדי שלוש שנים נתן לאחד מתלמידיו את כל מעשר העני שהפריש מיבוליו. לאותו תלמיד היו 199 דינרים (זוזים); לכן הוא הוגדר כעני, ולכן נתן לו רבי את כל מעשר העני משדותיו. רבי היה עשיר מופלג, ומעשר העני שלו העשיר ללא ספק את אותו תלמיד. הוא לא חילק את המעשר לתלמידיו האחרים, שוודאי היו עניים ביניהם,³⁷ משום שסבר כנראה, שאין להתייחס לעומק העוני.

מקור שלישי: בתלמודים ובספרות הפסיקה³⁸ נפסק שאדם המבקש צדקה לצורך קניית מזון נותנים לו מיד ללא בדיקה וללא אימות מצבו הכלכלי. לעומת זאת, בקשת צדקה לצרכים אחרים, כגון ביגוד, תיענה רק לאחר בדיקה ואימות. ההבדל נובע כנראה מההתייחסות לעומק העוני. עני המבקש כסף לקניית מזון נמצא במצב של עוני עמוק ביותר, ולכן יקבל צדקה מיד וללא כל בדיקה. ואילו עני המבקש צדקה לצרכים אחרים מצבו הכלכלי טוב יותר, ולכן יקבל צדקה רק לאחר בדיקה ואימות.

מקור רביעי: החת"ם סופר נשאל כיצד יש לחלק את כספי הצדקה שנאספו בקהילות יהודיות שונות, כדי לעזור לאחיהם שבתיהם וכל רכושם נשרפו והם נשארו חסרי כול.

37 על העוני בארץ ישראל ראו תלמוד ירושלמי, פאה פרק ח, הלכה ח, דה: "אין מחייבין אותו למכור."
38 בבלי, בבא בתרא, ט, עא; ירושלמי פאה, פרק ח, הלכה ז; רמב"ם, הלכות מתנות עניים, פרק ז, הלכה ו; שולחן ערוך, חלק יורה דעה, סימן רנא, י.

הרב סופר ענה שיש להתחשב בעומק העוני של הנצרכים ולכן "הנותן יקדים את העני עני תחילה"³⁹. אף שחכמי המשנה קבעו שכל מי שנמצא מתחת לקו העוני זכאי לקבל צדקה, הרב סופר סבור שבעת חלוקת הצדקה בפועל על הממונים להעדיף מבין הזכאים את אלה שמצבם הכלכלי קשה יותר. העדפה זו תבוא לידי ביטוי גם במיקום בתור לחלוקה וגם בגובה הצדקה שיקבל כל עני. הוא מחלק את העניים הנמצאים מתחת לקו העוני וזכאים ליטול מכספי הצדקה לשלוש קבוצות בסדר עולה בהתאם לעומק העוני שהם שרויים בו:

- א. עניים גמורים [עני עני] – עניים הנמצאים במצב של חוסר כול.
 - ב. עניים בינוניים – עניים שמצבם טוב מזה של בני קבוצה א' אך גרוע ממצבם של בני קבוצה ג'.
 - ג. עניים עליונים – עניים הנמצאים במצב טוב יותר מבני שתי הקבוצות האחרות, אך עדיין מוגדרים עניים.
- על הממונים על הקופה להעדיף את העניים הגמורים על פני הבינוניים ואת הבינוניים על פני העליונים.

הטיפול בעניים "בני טובים"

בספר דברים (טו, ח) נאמר: "כי פתוח תפתח את ירך לו (לעני), והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו." את הפרשנות לביטוי "די מחסורו" אנו מוצאים במקורות שונים בדברי חז"ל.

בתלמוד הבבלי (כתובות, סז, עב) אומרים חכמים: "די מחסורו, אתה מצווה עליו לפרנסו, ואי אתה מצווה לעושרו. 'אשר יחסר לו', אפילו סוס לרכוב עליו, ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב עליו, לרוץ לפניו."

לדברי החכמים במדרש שלעיל יש לתת לעני את אשר יחסר לו, אפילו אם מה שחסר לו ביחס למה שהיה לו לפני שהעני הוא סוס או עבד. מעיון חוזר בדבריהם נראה שלא לכל אדם עני יש לתת סוס (המקבילה בימינו לסוס היא מכונית), שהרי הוראה כזו נוגדת את ההוראה שבתחילת דבריהם באותו מדרש, ולפיהם אין אנו חייבים להעשיר את העני, אלא לתת לו די מחסורו. המסקנה המתבקשת היא שרק לעני בן טובים, שהיה רגיל לחיות

39 חת"ם סופר, שאלות ותשובות, חלק יורה דעה, סימן רלט, דה: "ועוד רגע אדבר."

ברמת חיים גבוהה לפני שהעני, יש לתת צדקה שתחזיר אותו לרמת החיים שהיה רגיל אליה. ואכן כך עשה הלל שהיה נשיא הסנהדרין כ-100 שנה לפני חורבן בית המקדש השני.

השאלה שננסה לברר היא מדוע יש לתת לאדם עשיר שירד מנכסיו הרבה יותר מאשר לאדם שלא היה עשיר והעני. האם אין זו הנחיה מפלה בין דם לדם, בין עני לעני? ייתכן שהתשובה לשאלה היא שאם לעשיר שהעני, לעומת אדם אחר שלא היה עשיר והעני, לא תתאפשר רמת החיים שהורגל בה, הוא עלול לסבול יותר ואולי לא יוכל להתמודד עם מצבו. אצל עשיר שהעני השינוי במצבו גדול מאוד ועלול לגרום למשבר נפשי או גופני שלא יוכל להתאושש ממנו. כדי לאושש הנחה זו נביא מספר מקורות מספרות התורה שבעל פה:

1. בתלמוד הירושלמי (פאה ח, הלכה ח) מסופר על עשיר שהעני ונתנו לו לאכול בכלי חרס שלא היה רגיל אליהם, והוא היה אוכל ומקיא. הוא לא היה מסוגל להסתגל למעמדו החדש.
2. בתלמוד הבבלי (גיטין נו, עא) מסופר על אישה עשירה שחיתה בירושלים בתקופת המצור של הרומאים על העיר. היא היתה כה רכה ושברירית, עד שכאשר נאלצה לאכול אוכל שלא היתה רגילה אליו מתה.
3. רבי שמואל די מודינא, בן המאה ה-16, שהיה רב בעיר סלוניקי שביוון (עיר שרוב תושביה היהודים התפרסו ממלאכת כפיים, כשרבים מהם עובדים כסוורים בנמל), סבר שאנשים שהיו עשירים וירדו מנכסיהם ואינם מסוגלים מסיבות נפשיות או אחרות לפרנס את עצמם מעבודה, יש לתת להם צדקה במידה שתאפשר להם לחיות ברמת החיים שהיו רגילים אליה. ולעומת זאת אנשים המסוגלים לעבוד ולפרנס את עצמם, אין לתת להם צדקה מהקופה הציבורית.⁴⁰

מעיון במקורות אלה ניתן לכאורה להגיע לתובנה ולפיה יש להתייחס אל אדם עשיר שהעני אחרת מאשר אל אדם שלא היה עשיר והעני. היחס השונה יבוא לידי ביטוי בעיקר בגובה הצדקה שעל מנהלי קופת הצדקה לתת. העשיר שהעני יקבל מקופת הצדקה יותר מעניים אחרים.

40 שאלות ותשובות מהרשד"ם, חלק יורה דעה, שאלה קסו. שם, דה: "ואם היות הדבר."

סיכום

במאמר זה בדקנו את הגדרת העוני, כפי שנקבעה בידי חכמי ישראל לאורך תקופה היסטורית הנמשכת על פני כ-2,000 שנה. חכמי ישראל קבעו שמי שאין לו יכולת כלכלית לפרנס את עצמו ואת בני ביתו, כלומר אינו מסוגל לספק מזון וביגוד ברמות מינימליות הנחוצות לקיום, יוגדר כעני, וככזה הוא זכאי לתמיכה כספית מהקופה הציבורית לרכישת מזון וביגוד. כמו כן תתמוך בו הקופה הציבורית הקהילתית, על פי צרכיו ובכפוף לאמצעים הכספיים, בתחומי הדיור, החינוך, הבריאות ושירותי הקבורה.

נראה לנו שהעקרונות שעל פיהם קבעו חכמים את קו העוני לא השתנו במהלך ההיסטוריה. ואולם התנאים הכלכליים וצורת ההתפרנסות של היחיד בקהילה היהודית השתנו. חל מעבר מהתפרנסות מחקלאות להתפרנסות ממסחר ומכספים. גורמים אלה ואחרים הביאו כנראה לשינוי הסמנטי בהגדרת קו העוני מהגדרה קשיחה, הקובעת שכעני ייחשב כל מי שאין לו 200 זוז לנפש לשנה, להגדרה גמישה, הקובעת שמי שאין ביכולתו להתפרנס ולפרנס את בני ביתו יוגדר כעני.

לדעתנו, לאורך כל הדרך יש בספרות התורה שבעל פה הגדרה אחת ויחידה של קו העוני. אין בדבריהם של חכמי ישראל שינוי בתפיסה הבסיסית של הגדרת העוני ובהתייחסות לעניים. בין העניים הם הגדירו קבוצת חריגים המכונים "עניים בני טובים" שהיחס אליהם שונה מאשר אל עניים שאינם בני טובים. כמו כן הם העדיפו לשקם את אלה שמצבם הכלכלי התערער על פני מתן צדקה לעניים השרויים בעוני מתמיד.

סוגיה אחרת שבחנו במאמר זה דרך מראתם של חז"ל היא ההתייחסות לעומק העוני. לא הגענו למסקנות חד משמעיות בנושא, אך הצגנו זה מול זה מקורות מתקופות שונות. מחלק מהמקורות למדנו שלדעת חכמים יש להקדים את העני שמצבו הכלכלי קשה יותר באופן יחסי לעניים אחרים שגם הם עונים על הקריטריונים של העוני. העדפה זו באה לידי ביטוי הן בהקדמת הנתינה והן בהעדפה כמותית, לצורך מילוי אותם צרכים בסיסיים של מזון, ביגוד ודיור.

מקורות

אלון ג' (תשכ"ז). תולדות היהודים בארץ – ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- אליהו, הרב מ' (תשנ"א). גדר "עני" למעשר שני. התורה והארץ, ב, עמ' 37.
- אפשטיין, הרב י"מ (תש"ו). ערוך השולחן, חלק יורה דעה. ניו יורק.
- בן אליהו, הרב ח"י (תשל"ו). שאלות ותשובות רב פעלים, חלק ד, יורה דעה, סימן ב. ירושלים.
- בן אליהו, הרב ח"י (תשל"ו). שאלות ותשובות תורה לשמה, סימן שד. ירושלים.
- בכרך, הרב י' (תשנ"ז). שאלות ותשובות חוות יאיר, חלק ב, סימן סז. רמת גן.
- בן ששון, ח' (1969). פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים. תל-אביב: עם עובד.
- ברגמן, י' (תש"ד). הצדקה בישראל תולדותיה ומסדותיה. ירושלים: ספרי תרשיש.
- ברייש, הרב י'. שאלות ותשובות חלקת יעקב, חלק ג, סימן קע.
- גורן, הרב ש' (תשנ"ו). תורת המדינה. ירושלים: האידרא רבה.
- הלינגר, מ' (2000). מצוות צדקה – בירור הלכתי, ספרותי והיסטורי. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- וונר, הרב ש' (תשמ"ג). שאלות ותשובות שבט הלוי, יורה דעה. בני ברק.
- וינפלד, מ' (תשמ"ה). משפט וצדקה בישראל ובעמים. ירושלים: מאגנס.
- ידיד, הרב י' (תשל"ה). שאלות ותשובות יוסף בתרא, חלק יורה דעה. ניו יורק.
- יעקובוביץ, ע' (תשכ"ו). הרפואה והיהדות. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- כ"ץ, י' (תשי"ח). מסורת ומשבר – החברה היהודית במוצאי ימי הביניים. ירושלים: מוסד ביאליק.
- מדינה, הרב ש' (תשי"ט). שאלות ותשובות מהרשד"ם, חלק יורה דעה. ניו יורק.
- סופר, הרב מ' (תשל"ב). שאלות ותשובות חתם סופר, חלק ב, סימן רלט. ירושלים.
- סטאו, ק' (1997). מיעוט בעולם נוכרי – היהודים באירופה הנוצרית בימי הביניים. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- ספראי, ז' (1995). הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- עוזיאל, הרב ב"צ (תש"ס). שאלות ותשובות משפטי עוזיאל, חלק חושן משפט, חלק ד, סימן מד. ירושלים.
- פיינשטיין, הרב מ' (תשי"ט). שאלות ותשובות איגרות משה, חלק יורה דעה. ניו יורק.

פלקלס, הרב ע' (תשכ"ו). תשובה מאהבה, חלק ג, יורה דעה. ניו יורק.
פסקי דין, בי"ד שע"י הרבנות ירושלים (תשנ"ה). דיני ממונות ובירורי יהדות, חלק ג.
ירושלים.

ריישר, הרב י' (תשל"ב). שאלות ותשובות שבות יעקב, חלק ב, סימן קנט. ירושלים.
רכניץ, ע' (תשס"ז). מדידת עוני בהשראה יהודית. בתוך הרב י' רוזן (עורך ומרכז)
תחומין, כז (עמ' 371-378). אלון שבות.

שיפר, י' (תרצ"ה). תולדות הכלכלה היהודית, חלק א'. תל-אביב: שטיבל.